

“Красуйце, як жыта...”

“Расціце, мілыя, як жыта, і красуйцеся, як жыта...” Гэтыя словы здаюцца мне трапным і змястоўным эпіграфам да спадчыны старэйшага беларускага пісьменніка, класіка нашай літаратуры Змітрака Бядулі, і найперш да яго апошняга твора “Сярэбраная табакерка”.

Усё, напісанае Бядулем, выклікае сёння глыбокі роздум. Большасць яго старонак даносяць нам жыццядайную, светлую энергетыку вялікага сэрца мастака. Мы яшчэ адкрыем Бядулю — публіцыста, эстэта, філосафа, палітыка, ідэолага-адраджэнца...

У 30-я гады, баючыся помсты за актыўную бальшавіцкую апазіцыю і творчасць 20-х гадоў, ён бясконца “правіў сябе”, многае выкрэсліваў, не ўключаў у новыя выданні, знарок блытаў даты напісання твораў... Рабіў усё, каб не выклікаць папрокаў “ідэалагічна пільных” крытыкаў. Дарагія, заветныя думкі, свае

Змітрок
БЯДУЛЯ.

філасофскія, чалавека- і грамадазнаўчыя высновы хаваў у глыбокі алегарычны падтэкст, спадзеючыся, аднак, на чуйнасць і праніклівасць нашчадкаў.

Прапаную чытачам некалькі старонак з будучай кнігі пра Бядулю, якая выйдзе ў гэтым годзе ў выдавецтве Брэсцкага дзяржаўнага універсітэта.

Паразважаем жа яшчэ раз над прачытанымі, магчыма, у далёкім маленстве старонкамі не зусім “дзіцячай” аповесці-казкі “Сярэбраная табакерка”, якая ўдумліваму даросламу чытачу сёння можа здацца філасофска-казачным трактатам-прыпавесцю.

Прыслухаемся ж да сумных і мудрых, як само жыццё, высноў Бядулі.

Аповесць-казку “Сярэбраная табакерка” можна лічыць духоўным тастаментам пісьменніка нашчадкам. Гэта, бадай, найменш прааналізаваны твор Бядулі, бо яго разнапланавы філасофска-прытчавы змест з цяжкасцю ўкладаецца ў якую-небудзь лагізаваную метадалагічную схему літаратуразнаўства. Гэты апошні твор Бядулі быў напісаны ў 1940-м годзе, і некаторыя ўрыўкі з яго друкаваліся ў тагачаснай перыёдыцы. Упершыню цалкам “Сярэбраная табакерка” была надрукавана ў 1953 годзе ў часопісе “Полымя” і з таго часу стала любімым творам многіх пакаленняў беларусаў. Гэта мудрая філасофска-павучальная прытча, створаная самім пісьменнікам, народная беларускаяўрэйская, амаль біблейская легенда аб барацьбе добра і зла, жыцця і смерці... Філасофская прастора насычана энергетыкай народных хрысціянскіх і іудзейскіх міфалагем.

Сёння гэты твор Бядулі ўспрымаецца філасофска-утапічнай праекцыяй у будучыню, спрэчкай пісьменніка з часам, эпохай і з сабой, асэнсаваннем уласнага жыцця і творчасці ў кантэксце Вечнасці.

Многія эпізоды твора надзвычай сугучны з эпохай масавых рэпрэсій. Яны — не проста вольнае фантазіраванне аб спосабах масавага ўсыплення чалавецтва і духоўнага знішчэння-ўмярцвення людзей. Яны — трапае мастацкае люстэрка беларускага жыцця канца 30-х гадоў. “Сонныя парашкі” аптэкара Сівіцкага — метафарычнае ёмістае ўвасабленне рукатворнага апакаліпсісу, схема “сацыяльна-класавай бітвы” ўладатрымцаў супраць сваіх народаў. Гэта сапраўды алегарычна-філасофскі твор, у якім аўтар абраў мастацкую метадалогію абагульнення і афарызму для адлюстравання жыцця і сваіх пакутлівых думак аб ім.

У творы выбраны арыгінальныя суадносіны аўтара і героя-апавядальніка Дзіда-дзеда і іншых персанажаў. Аўтарская думка і логіка хаваецца ў глыбінях тэксту і ў падтэксце, у самастойнасці і раўнацэннасці галасоў многіх герояў. У аповесці няма адзінага,

яўна выражанага аўтарскага бачання перспектывы, будучыні, але ёсць вера ў духоўны патэнцыял народа, у жыццесцвярджальны ўзлёт яго сілы, думкі, таленту.

Галоўны герой, дзядуля, у лепшыя хвіліны свайго старэчага жыцця ўспамінае даўнюю павучальную гісторыю аб тым, як далёкі продак, заяц Дзіда-дзед, паланіў смерць у сярэбранай табакерцы. Смерць прапануе Дзіда-дзеду выкуп і багацце — “сто чалавечых жыццяў”, каралеўскае, графскае, магнацкае, мільянерскае жыццё... Але ён непадкупны. Дзіда-дзед ажыццявіў мару ўсяго жывога на зямлі, вызваліў свет ад войнаў, “запаланіў грабежніцу жыцця, выпер слёзы з усіх вачэй, знішчыў страх небыцця...”.

Смелы, дасціпны фантазёр Бядуля цікава піша, як памірыліся ўсе жывыя істоты, нават воўк з авечкай: “Беласнежная авечка ляжыць на воўчай спіне, гойдаецца, як на прыне, і зусім не баіцца. Вочы яе лагодныя...”.

Вочы ваўка, спачатку злыя, з драпежніцкім жоўтым бляскам, пакрысе робяцца добрымі, спакойнымі, бадай што такімі, як у авечкі. Нібы нутро звера пачынае астываць ад таго страшнага пекла і смагі ў крыві, якое паліла яго самога, яго бацькоў і дзядоў... Воўк змяншае свой гон, пакуль зусім не спыняецца. Крыху прыхіляе пярэднія ногі, і з яго спіны павольна, нібы пані з карэты, слазіць авечка”.

Казачна-фантастычны сюжэт аб паланенні смерці, прызнаваўся сам Бядуля, ён запазычыў з фальклорных запісаў А.Сержпутоўскага, сярод якіх ёсць казка “Як паляшук смерць паланіў”. Але гэты цудоўны сюжэт Бядуля выкарыстоўвае толькі ў якасці асноўнага матыву-“каркаса” твора, каб выказацца пра ўсё, што яго хвалюе. На яго нанізаны многія непаўторныя дасціпныя, вельмі глыбокія, мудрыя, афарыстычныя апаведы, навелы, прытчы, дзе дзейнічаюць розныя — рэалістычныя, казачныя і фантастычныя — героі: абаронцы жыцця Дзіда-дзед, Юрка Дратва, аптэкар Сівіцкі, іх жонкі і дзеці, дзядуля Люсенька, кучаравы паэт і яго сабака Апалон і некаторыя іншыя. Шматлікі і магутны стан рыцараў Смерці: кардынал Баніфацый, папа Кій дзесяты, кароль Пінг-Понг, пані Сарачынская, каралі, магнаты, военачальнікі, каты...

У дасціпным афарыстычным творы ёсць шэраг старонак, дзе Бядуля выказвае свае адносіны да розных праяў жыцця чалавека, цэлых народаў і ўсяго чалавецтва. Вельмі надзённа і слухна ўспрымаюцца яго меркаванні аб злачыннасці войнаў, дзе гінуць цэлыя народы: “У простым жыцці кожны край мае свой звычай, затое войны, бадай, усюды аднолькавыя... Людзі, якія жыць хочуць, выступаюць супраць людзей, якія таксама жыць хочуць. Ваююць! За што? За каго? За сваіх багатых начальнікаў...”

Народы па загаду начальства вырэзаюць адны другіх і паляць адны ў адных гарады. Топяць адны адных караблі... І кожную вайну называюць апошняй... Гэтыя начальнікі так прапітаны смуродным духам Смерці...”

Гэты твор Бядуля пісаў, калі ў Еўропе запалала ўжо другая сусветная вайна. Аўтар, відавочна, прадбачыў, што і яго народ чакаюць вялікія выпрабаванні, бо двум “начальнікам”, Гітлеру і Сталіну, было “цесна” панаваць...

Кардынал Баніфацый — празрысты, алегарычны вобраз тырана, які цынічна, з выклікам гаворыць, каб усе чулі і баяліся, што ён найбольшы на свеце мярзотнік: “...і гэтым шчыра гарджуся... буду ўсыпляць на зямлі цэлыя краі і народы. Зраблюся гаспадаром усяго свету.”

Калі Бядулевы станоўчыя героі — тутэйшыя, то кардынал і іншыя рыцары Смерці — прыезджыя. Гэта алегорыя таксама вельмі празрыстая, і зразумела, пра каго вуснамі героя Бядуля кажа: «Папрасілі злыдні на тры тыдні, а цяпер ніяк не выганіш...»

Бядуля стварае некалькі вобразаў фальшывых уладароў, авантурыстаў, якія ўявілі, што кіруюць светам. Гэта і Кій, і Пінг-Понг, якія імкнуцца стаць уладарамі ўсіх людзей на зямлі, іх жыцця і смерці. З дасціпнасцю мастак паказвае, што гэта — малюнкi, і самая галоўная іх зброя — страх, якім яны караюць народ. А пужлівы, запалоханы народ — бязвольны, паслужмяны і рахманы.

Як бачым, Бядуля метафарычна асэнсоўваў тэму ўладароў, каралёў і народа, а таксама тых, хто памагалі каралям “і пужалі народ сваімі тупымі бычачымі вачыма”.

Светам і народамі заўсёды намагалася і намагаецца кіраваць хваравітая, сумніцельная веліч. Гэта вынікае з вобразнага бядулеўскага падтэксту: “Ведаю шмат такіх Сарок, што называюць сябе Павамі. Ходзяць Сарокі Павамі па зямлі, круць-верць хвостом і так фанабэрацца, што блізка не падступіся!.. А дурныя Вароны на іх глядзяць і млеюць, і нізка кланяюцца”.

На многіх старонках аповесці сустракаецца вобраз-матыў народа. Так, вандруючы, скамарохі прыйшлі ў мясціну, дзе жыў “цёмны, прыбіты і пужлівы народ”. У падтэксце Бядуля асуджае рахманасць і баязлівасць цэлага народа (“голыя людзі”), параўноўвае яго з авечымі статкамі. Мастакі-скамарохі абуджаюць гэты народ, які “ліха доўга няньчыла”.

Народ — самы бездапаможны герой у творы, над ім намагаюцца вечна гаспадарыць розныя злыдні, каты. Жыцці звычайных людзей нічога не варгы ў вачах многіх уладароў і рыцараў Смерці. Жыцці людзей і лёсы цэлых народаў у падтэксце твора Бядуля параўноўвае з лёсам дробненькіх істот — казюрак, якія “слеплі і

гінулі дзесяткамі на прывабным агні” прыгожых, абяцаных, ды не здзейшненых ідэалаў.

За героем-апавядальнікам твора, які многае зведаў, убачыў і перажыў, часта хаваецца сам аўтар, прадбачліва папярэджваючы чытачоў: “І вы, букашкі, не гойсайце на невядомыя агні, бо яны спяляць вам крыллі...” Гэтыя словы ўспрымаюцца перасцярогай самога Бядулі, вернутаі да нашчадкаў, да будучых пакаленняў, каб не гарэлі марна ў полымі сумніцельных рэвалюцый і “сусветных пажараў”.

У падтэкставай плыні выразна прасочваецца думка пісьменніка аб размаітасці ўсяго жывога, існага, дзе нават самая дробная казюрка, як і кожны чалавек, мае права на жыццё, існаванне. Але ёсць сярод жывых істот, папярэджвае зноў Бядуля, і крываўіцы, якія толькі таму і жывуць, што п’юць кроў людскую.

Матыў-вобраз спячага народа, народнай сілы, закаванай у ланцугі, асабліва выразна прысутнічае ў падтэксце, калі Бядуля апісвае вызваленне з падземля аптэкара Сівіцкага, які ляжаў акамянелы на саломе і быў прыкуты да сцяны ланцугом. Бы прыкуты да скалы Праметэй, бы вязень у цямніцы, сцвярджае алегарычна Бядуля, скаваны і народны дух. Але ў Бядулевым падтэксце гучыць упэўненасць, што ён прачнецца і вызваліцца. Вялікая сіла мастацтва дапаможа ў гэтым. Гэтаксама як Сымон-музыка з паэмы Я. Коласа абуджае Ганну-Беларусь, так і Бядулевы скамарохі абуджаюць усё наваколле, дзе яны з’яўляюцца. У фінале твора выразна гучыць адраджэнская аўтарская ідэя, скразная ідэя яго творчасці: народ прачнецца, стане сапраўдным волатам-асілкам, а ў царства мёртвых ценяў назаўсёды адыдуць рыцары Смерці, тыя, хто трымаюць народ у вечным страху і ланцугах. У Бядулевым падтэксце ўзнікае велічны вобраз вольналюбівага народа-каваля, народа-волата, які “заснуў і акамянеў у часе найвялікшага гневу”. Гучыць і мастакоўскае, прарочае папярэджанне: гэты народ не будзе спаць вечна...

У аповесці ўвекавечана мара Бядулі аб часе, калі не стане драпежнікаў і ахвяр, калі ў вачах адных не будзе ненавіснага, драпежніцкага бляску і выразу пакоры і страху ў вачах другіх. Станоўчыя героі твора, прадстаўнікі народа, пратэстуюць супраць прынятай усім светам заповедзі — “хлусі і мані”.

Знайшлі ў творы афарыстычнае ўвасабленне і тыя, хто выдаюць сябе за народ, хто раскланьваецца ад імя ўсяго народа перад уладарамі: “Гэта не народ, а так сабе, з боку прыпёку!.. Не народ, а розны зброд”. Так вуснамі сваіх герояў, Дзіда-дзеда і Саўкі, іх характарызуе Бядуля. Трашна аўтар заўважае аб небяспечнасці людзей “двурушніх, якія пахнуць белай ружай і чорным дзёгцем адначасова”.

Асобная старонкі аповесці нагадваюць невялікія закончаныя навелы-прытчы. Зусім выразны, чытэльны падтэкст і алегарычны сэнс мае амаль кожны са шматлікіх такіх аповедаў. Напрыклад, аповед Дзіда-дзеда пра ката і разбойніка мае дакладны прытчавы характар. Аўтар адразу зазначае, што гэта было ў нейкай заморскай краіне. Сам гаспадар яе быў галоўным катом. “Гэты кат быў давольным, кат-аматар, кат-мастак, кат-магнат”. Народ краіны не ведаў і не падазраваў, што сам гаспадар выконвае агідную катаву справу, бо кат заўсёды меў на твары чорную маску, а на руках белыя пальчаткі. І ніхто не ведаў, хто хаваецца пад чорнай маскай.

Як адна з цэнтральных асэнсоўваецца ў гэтым творы тэма лёсу мастака і мастацтва, хваляваўшая на працягу ўсёй творчасці пісьменніка. У гэтым творы Бядуля ўскосна, але празрыста выказаў свае погляды на мастацтва і літаратуру. Яго героі паэт і Дзіда-дзед вядуць аб гэтым гаворку. Аўтарская пазіцыя выяўляецца ў словах Дзіда-дзеда. Паэт клапоціцца аб бессмяротнасці сваіх кніг і герояў, якія, нягледзячы на палон Смерці, усё роўна гінуць. Паэт кажа: “Я чую іх кананне... Чую шурхат лапат... Гэта бібліятэкары-далакопы хаваюць мае кнігі на спецыяльных паліцах-могілках... Смерць мастацтва вельмі пераборлівая і несправядлівая. Творы некаторых яна не чапае тысячагоддзямі, а творы іншых яна рэжа касой, яшчэ тады, калі яны толькі нараджаюцца». Ці не трапная гэта характарыстыка лёсу творцы і яго кніг эпохі таталітарызму?..

Перакананні мудрага дзеда — гэта перакананні і самога Бядулі, які так супакойліва разважае паэта Апалона: “Смерць тваіх песень знаходзіцца ў тваім уласным сэрцы і ў тваёй галаве. Гэта Смерць строгая, але справядлівая. Яна забівае песні фальшывыя і не чапае песень шчырых. Яна наогул не забівае. Кепскія песні — мёртванароджаныя. Жыццё тваіх песень залежыць ад цябе самога...” Паэту мудры Бядулеў герой з “пашкадаваннем і мудрасцю” дае разумную парад: “Аставайся з намі ды вучы нашых дзетак брынькаць на ліры”.

Несмяротная кампанія абаронцаў жыцця на чале з Дзіда-дзедам вырашыла быць патрэбнай і карыснай усяму народу — стаць скамарохамі, іспі ў свет, да людзей, дайці да кожнага, весяліць народ. І курчавы паэт па дружнай згодзе ўсіх становіцца “галоўным скамарохам”. Так Бядуля сцвярджае, што мастак не павінен быць заклапочаны толькі сваім бессмяроццем і бессмяроццем сваіх твораў. Калі слугаваць народу, дапамагаць людзям кожны дзень быць лепшымі, спагадлівымі, то абавязкова застанецца ўдзячная народная памяць пра мастака. А з ёй прыйдзе і несмяротнасць. Так у падтэксце выказваецца запаветнае меркаванне Бядулі: думаючы аб вечным, дбай і рупся аб штодзённым...

У эпізодах “Сярэбранай табакеркі”, дзе расказваецца аб вандроўках скамарохаў, у глыбокім вобразным падтэкспе ўвасоблена перакананне Бядулі, што мастацтва — вялікая стваральная сіла, гэта не толькі хараство, а і само жыццё. Паэт, герой Бядулі, сваімі справамі заслужыў у народзе прызнанне, бо струны яго ліры не гучалі фальшыва. Яго музыка пакарыла ўсіх — і людзей, і звяроў, і птушак, і мушак. Менавіта таму ўсе дружна вырашылі каранавец паэта.

Шэсце і прадстаўленні скамарохаў, Бядулевых герояў, пасвойму творча і арыгінальна разгорне пазней як асноўную сюжэтную лінію У. Караткевіч у рамане “Хрыстос прыязмліўся ў Гародні”, апавядаючы пра Юрася Братчыка і яго спадарожнікаў-апосталаў.

У народна-лубачнай, жартаўлівай па стылі прамове Дзіда-дзеда на каранаванні паэта Бядуля зноў падкрэслівае, што мастацтва — страва для душы, “хлеб духоўны”. Сапраўдны талент — жыццядайны, як сонца, і ён не можа быць фальшывы. Трэба несці людзям словы праўды, нават калі яна пякучая, як крапіва. Гэта цэнтральны філасофскі эпізод твора. Жартаўліва і прароча Бядулеў герой прамаўляе да паэта: “Твой трон — дзяжа, зробленая слаўным бондарам. Дзяжа — бацька ўсіх найлепшых інструментаў на зямлі. Без дзяжы і хлеб — не хлеб. А без хлеба надзённага хлеб духоўны ніякага смаку не мае. Твая карона — каструля з бліскучай медзі, на якой адлюстроўваецца сонца. Няхай і твой талент пераліваецца з праменьнямі сонца ў адно цэлае на векі вечныя. Твой скіпетр — снапок крапівы. Няхай твае словы праўды пякуць сэрцы людзей, як пяэцца наша родная крапіўка. Твая дзяржава — качан капусты, круглы, як поўны месяц у небе. Няхай на ўсёй зямлі, дзе толькі свеціць месяц, свеціць твая слава, калі яна будзе заслужаная...”

Праз героя-апавядальніка пісьменнік пакідае завет напшчадкам мудра і ўзважана глядзець на жыццё, бо яно вельмі складанае і мнагастайнае. Побач з клопатам аб будучыні ў творы адчуваецца і як бы між іншым згадваецца недасканалая сучаснасць. Бядуля, жадаючы зазірнуць у будучыню, верыць, што яна будзе лепшай: “У нас кожны бачыць так, як яму хочацца глядзець. Ён відзіць альбо адно добрае, альбо адно благое... У жыцці вельмі багата разнастайных колераў і фарбаў. А той, хто правільна бачыць, разумее ўсё на свеце”. Талент і мудрасць, пераконвае сваіх чытачоў Бядуля ў апошнім творы, не прадаюцца. У творы ёсць радкі, у якіх выказана мара Бядулі жыць і тварыць па законах сэрца і сумлення.

Ускосна, далікатна, каб не выклікаць непатрэбных нараканняў, Бядуля ўсё ж згадвае аб тым, што яму балела, што яго пастаянна

хвалявала: якая яна, смерць мастака, якое яе аблічча?.. Для пісьменніка смерцю можа быць “цэнзар-гіцаль, які ўпэўнены, што Гамер пісаў на турэцкай мове, а Дантэ — аштар гогеля-могеля”... Смерць пісьменніку могуць прынесці і “дурныя крытыкі і прафесары літаратуры, ад артыкулаў чыхых мухі дохлі да апошніх дзён...”.

У творы выразна праводзіцца дарагая Бядулю ідэя-думка аб неабходнасці шанаваньня сапраўднага мастацтва і людзей-творцаў, не прыніжаць іх і не няволіць. Многа трапіна, іншасказальна гаворыць аўтар аб вялікай сіле мастацтва, аб яго здольнасці жыць і выжываць у самых складаных умовах, помсціць крыўдзіцелям за здзекі.

Выразна выявіўся ў гэтым бліскучым алегарычным творы і Бядуля — прапаведнік хараства. Хараство, прыгажосць, гармонія павінны быць уладарамі жыцця. Каранаваць трэба не жорсткіх і хцівых уладароў, а паэтаў, мастакоў, тых, чые мудрыя творы-літары гучаць не фальшыва, хто творчасцю слугуе народу.

Мноствам дарагіх пісьменніку ісцін, сумненняў, перасцярог, як дыямантамі, перасыпаны старонкі гэтага афарыстычнага твора: “Лепш галоднаму галавою сівець, чым сытаму сэрцам паршывець”; “Што не ясі, у рот не нясі”; “Прыйдзе люты мароз і на мухамораў, і на змеяў, і на іншых ліхадзеяў”; “Шылам кісялю не схваціш”; “Шыпкі глытай і смалой запівай”; “Абы шапкі, дурныя галовы знойдуцца”.

У гэтым творы Бядуля алегарычна разважае і пра сябе, пра свой чалавечы і творчы, мастакоўскі лёс. Вуснамі свайго героя Дзіды-дзеда ён кажа, што быць добрым скамарохам не лягчэй, чым стаць арлом альбо сокалам.

Адчуваецца, што Бядуля пачуваў сябе птахам з падрэзанымі крыламі, сапраўдным, сумным, мудрым, але дасціпным скамарохам у абдымках таталітарнай сістэмы. Грамадска-палітычныя абставіны канца 30-х гадоў вымагалі ад мастака менавіта іншасказальнай формы для ўвасаблення балючых і хваляючых праблем: “Хто ўмее лятаць у сваіх думках, у таго вырастаюць і крылі... Але ёсць стварэнні, якія трубяць аб тым, што лятаюць, а яны толькі скачуць, як блохі...” Самаўпэўненая драбязя — “блохі” добра-такі папсавалі Бядулю жыццё і яго спадчыну...

Тонкія суадносіны аўтара і героя-апавядальніка, аўтара і іншых персанажаў, пошукі аўтарскай думкі і логікі ў глыбінях тэксту і ў падтэксце “Сярэбранай табакеркі” маюць вялікі плён.

Аптымістычна, прароча і жыццеспэвяджальна гучыць сёння апошні твор мудрага і дасціпнага пісьменніка.

Зоя МЕЛЬНИКАВА